कॉडवेलचा कलाविचार

कॉडवेल : जीवन व कार्य

डॉ. अशोक कृष्णाजी जोशी

मार्क्सवादी साहित्य समीक्षेच्या इतिहासात ख्रिस्तोफर कॉडवेल या इंग्रज समीक्षकाला महत्त्वाचे स्थान आहे. इंग्लंडमधील मार्क्सवादी समीक्षेमध्ये तर त्याला फारच मानाचे स्थान दिले जाते. त्याचे सारे आयुष्य केवळ एकोणतीस वर्षांचे, पण या अल्प आयुष्यात त्याने विविध अंगानी आयुष्य अनुभवले, विविध विषयांचा अभ्यास केला, अनेक विषयांवर पुस्तके लिहिली., प्रत्यक्ष जीवनात बेहोषीने व समर्पणाच्या भावनेने स्वत:ला झोकून दिले. स्पेनमध्ये जेव्हा यादवी युद्ध सुरू झाले तेव्हा त्या युध्दाचा आपल्याशी संबंध आहे असे मानून त्याने स्वत:ला त्यात झोकून दिले. त्या युद्धात त्याचा अंत झाला. एक अनामिक युद्धवीर म्हणून तो धारातीर्थी पडला. विचारवंताचे सुरक्षित आयुष्य न जगता त्याने ज्या वीरश्रीने जीवनसंग्रामात स्वत:ला झोकून दिले व अखेरीस जे वीरमरण स्वीकारले त्यामुळे सर्वत्र त्याच्या जीवनचरित्राविषयी व जीवन कार्याविषयी एक प्रकारची उत्सुकता वाटणे स्वाभाविक आहे. मार्क्सवादाचा अभ्यास करणाऱ्या सर्वांनाच त्याच्याविषयी विशेष कुतूहल व आपुलकी वाटणेही स्वाभाविकच आहे. यावर्षी बारा फेब्रुवारीला कॉडवेलच्या स्पॅनिश युद्धभूमीवरील मरणाला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली. यानिमित्ताने त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व कलासिद्धांताचा आढावा घेणे औचित्यपूर्ण ठरेल,

कॉडवेलच्या व्यक्तिगत जीवनाविषयी फारच थोडी माहिती प्रकाशित झाली आहे. एकोणतीस वर्षाचे आयुष्य हे माणसाचे व्यक्तिमत्त्व घडणारे आयुष्य मानता येईल. परिपक्वतेचे व सार्थकतेचे असे आयुष्य नंतरच सुरू होऊ शकते हे लक्षात घेतल्यावर कॉडवेलच्या जीवनातल्या घटनांची विशेष नोंद झालेली नाही हे समजण्यासारखे आहे. उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या आधारे त्याच्या जीवनाचा थोडक्यात आढावा घेता येणे शक्य आहे.

ख्रिस्तोफर कॉडवेल हे उपनाव असून त्याचे मूळ नाव ख्रिस्तोफर सेंट जॉन स्प्रिग होय. इंग्लंडमधील पटनी(Putney) येथे वीस ऑक्टोबर एकोणीसशे सातला त्याचा जन्म झाला. त्याचे शिक्षण ईलिंग (Ealing) येथे झाले. सोळाव्या वर्षीच त्याने शाळा सोडली व यॉर्कशिअर ऑब्झर्वर या वृत्तपत्रात बातमीदार म्हणून तीन वर्षे काम केले. नंतर लंडनला स्थलांतर करून विमानविद्येवर पुस्तके प्रकाशित करणाऱ्या एका प्रकाशन संस्थेत प्रथम संपादक म्हणून व नंतर निर्देशक (डायरेक्टर) म्हणून त्याने काम केले. त्याला तांत्रिक विषयात उत्तम गती होती. एका वेगळ्या प्रकारचा गिअरचा शोध लावून त्याने तंत्रज्ञांचे लक्ष वेधून घेतले. त्या गिअरचे डिझाईन 'अटोमोबाइल एंजिनीअर' (Automobile Egniner) सारख्या प्रसिद्ध नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आले. विमानविद्येसारख्या अत्यंत तांत्रिक विषयावर त्याने पाच पाठ्यपुस्तके लिहिली या एका घटनेवरून त्याची तंत्रविद्येतील निपुणता व गती ध्यानी येते.

अवघ्या एकोणतीस वर्षाच्या अल्प आयुष्यात त्याने समीक्षेवरील चार ग्रंथ, थिस माय हँड ही कादंबरी, काही कविता (ज्या नंतर एका कवितासंग्रहात प्रसिद्ध केल्या गेल्या.), काही कथा व सात गुप्तहेर कथा, तसेच विमानविद्येवरील पाठ्यपुस्तके इतकी विविध प्रकारची ग्रंथनिर्मिती केली. त्याच्या चतुरस्त्र बुद्धीचे यापेक्षा वेगळे प्रमाण आवश्यकच नाही. समीक्षेवरील त्याचे चारही ग्रंथ व कवितासंग्रह त्याच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित झाले हे इथे नमूद करणे आवश्यक आहे.

कवी, कादंबरीकार, कथाकार, गुप्तहेरकथा लेखक, तंत्रविद्यापारंगत या विविध अंगांनी जरी त्याने आपले कार्य केले असले तरी आपल्याला तो मार्क्सवादी साहित्यसमीक्षक म्हणूनच अधिक माहिती आहे. या संदर्भात एक लक्षणीय मुद्दा नोंदवणे आवश्यक आहे. मार्क्सवादी समीक्षक म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कॉडवेलचा मार्क्सवादाशी संबंध एकोणीसशे चौतीसच्या अखेरीस आला. एकोणीसशे पस्तीसच्या उन्हाळ्यात त्याने मार्क्स, एंगल्स, लेनिन यांचे अभिजात मार्क्सवादी लिखाण मनापासून अभ्यासले. मार्क्सवादाविषयी एक मर्मदृष्टी मिळवली. एकोणीसशे पस्तीसमध्येच त्याने त्याच्या सर्वात अधिक गाजलेल्या इल्यूजन अँड रिॲलिटी या समीक्षाग्रंथाचा पहिला आराखडा व लिखाण पूर्ण केले. अन्य तीन समीक्षाग्रंथांचे लिखाण कच्च्या स्वरूपात त्याने पुढील वर्ष - सव्वा वर्षात केले. म्हणजेच मार्क्सवादाचा त्याचा एकूण संबंध सुमारे सव्वादोन वर्षांचा होता व या सव्वादोन वर्षातच त्याने चार मार्क्सवादी समीक्षाग्रंथाची आखणी व पहिले लेखन केले. त्याच्या प्रतिभेविषयी व बुध्दिमत्तेविषयी आश्चर्य वाटावे अशीच ही गोष्ट आहे.

पण कॉडवेल केवळ बुद्धिवंत नव्हता, तो कामगारांमध्ये प्रत्यक्ष जाऊन काम करणारा एक तळमळीचा असा पक्षकार्यकर्ताही होता. किंबहुना आपण बुद्धिमान आहोत, विद्वान आहोत ही गोष्ट मुद्दामहून लपवून ठेवून सामान्य माणूस, सामान्य कार्यकर्ता हीच आपल्या जीवनाविषयीची बाजू लोकांसमोर यावी असाच त्याने सतत प्रयत्न केला. डिसेंबर एकोणीसशे पस्तीसमध्ये पॉप्लर या श्रमिक वस्तीत तो जाऊन राहिला. कम्युनिस्ट पक्षाच्या पॉप्लर शाखेचे सभासदत्व त्याने स्वीकारले. कॉडवेलसारख्या शांत, मृदुभाषी, अभ्यासू, पुस्तकावर जगणाऱ्या माणसांविषयी तेथील श्रमिकांना प्रथम थोडा संशय वाटणे व थोडे आदरमिश्रित कुतूहल वाटणे स्वाभाविक होते. पण स्वीकारलेल्या कामात स्वत:ला झोकून देण्याच्या कॉडवेलच्या वृत्तीमुळे तिथल्या श्रमिकांनी लवकरच त्याला माणूस, म्हणून स्वीकारले. आपले दिवसभराचे लिखाण - वाचन, संपले की संध्याकाळी तो पक्षकार्याला वेळ द्यायचा. पक्षाची नियतकालिके वाटणे, पक्षसभांत भाषणे करणे अशा स्वरूपाची ही कामे असत. मार्क्सवादाकडे कॉडवेल का वळला याचे निश्चित उत्तर देणे शक्य नसले तरी त्याने पॉल व बेटी बिअर्ड या आपल्या मित्रांना लिहिलेल्या व्यक्तिगत पत्रात स्वत:समोरील यक्षप्रश्नांचे जे विवेचन केले आहे त्यात त्याच्या मार्क्सवादाकडे वळण्याच्या पवित्र्याचे कारण स्पष्ट झालेले दिसते. तो लिहितो, 'मला असे गंभीरपणे जाणवते की जीवनविषयक एकात्म दृष्टिकोनाचा अभाव ही माझ्यातील उणीव आहे. माझ्या भावनिक, विज्ञानपर व कलाविषयक गरजांना समाविष्ट करून घेणारा जीवनविषयक दृष्टिकोन (वेल्टानशॉंग) माझ्याकडे नाही. माझ्या भिन्न गरजा अधिकच विघटित झालेल्या दिसतात. माझ्या पिढीचे हे वैशिष्ट्य बनून गेल्यासारखे आहे. माझ्या विज्ञानपर व कलात्मक प्रेरणा व प्रवृत्ती या दोन्हीही प्रबल आहेत हे तुम्हाला माहिती आहेच.'' एकात्म, संघटित दृष्टिकोणाच्या शोधात असणाऱ्या कॉडवेलला मार्क्सवादाच्या रूपाने असा दृष्टिकोण गवसला व त्याकडे तो आकृष्ट झाला असे स्पष्टपणे जाणवते. एकात्म अशा दृष्टिकोणाची गरज ही जशी कॉडवेलची वैयक्तिक गरज होती, तशीच ती त्याच्या काळातील अन्य संवेदनाक्षम, बुद्धिमान तरूणांचीही गरज होती याचे सूचनही त्याच्या [illegible] पत्रात झालेच आहे.

कॉडवेलच्या जीवनास आकार देणाऱ्या अशा कालखंडाकडे म्हणजे विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या व चौथ्या दशकाकडे वळल्यास असे दिसते की या सुमारास वयात आलेली इंग्लंडमधील बुध्दिमंतांची व कलावंतांची पिढी जीमध्ये ऑडन, स्पेंडर, इशरवूड, [illegible] डे. लेविस सारखे बुध्दिमान [illegible] - तत्कालीन परिस्थितीच्या [illegible] दबावाखाली गोंधळून गेलेली होती. [illegible] पहिल्या महायुद्धाचे [illegible] सहन करीत होती, [illegible] एकोणीसशे एकोणतीसच्या जागतिक [illegible] मंदीचा तडाखाही सहन करीत [illegible] भांडवलशाही अर्थ[illegible] होते तिने सार्वत्रिक आर्थिक [illegible], बेकारीसारख्या गंभीर [illegible] जन्म दिल्याचे ते पाहत [illegible] भांडवलशाहीच्या [illegible], सामर्थ्यावरील व योग्यतेवरील त्यांचा विश्वासच उडाला होता. सर्वत्र सुन्न करणाऱ्या गोष्टी घडत आहेत हे त्यांना जाणवत होते. जीवनविषयक दृष्टीच - व्हिजनच - नष्ट होत आहे असे त्यांना जाणवत होते. कार्यक्षम व कार्यप्रवण राहू शकणारी कोणतीच समाजव्यवस्था मागील पिढीने आपल्याला दिली नाही अशी या पिढीची तक्रार होती. प्रथम युद्धविरोधी पवित्रा घेऊन क्रांतिकारी पाऊल टाकणाऱ्या या नव्या पिढीने हळूहळू सर्वच जुन्या रूढी, परंपरा, जुने लोक, जुनी मूल्ये जुनी व्यवस्था या गोष्टीवर, म्हणजेच जुन्या सर्वच अंगांवर तीव्र हल्ला सुरू केला. समाजातील सर्व दुष्ट व अनिष्ट गोष्टी या जुन्या लोकांमुळे व त्यांनी निर्मिलेल्या समाजव्यवस्थेमुळे घडल्या व घडत आहेत असा सूर या पिढीने काढला. युद्धपूर्वकालातील वैभवशाली युरोप त्यांच्या स्मृतिकोषातून बाहेर पडला होता. भांडवलशाहीवर आधारलेला युरोपिअन समाज रसातळाला जात आहे अशी पक्की धारणा त्यांच्या मनात निर्माण झाली होती. युरोपियन समाजाच्या घडणीकडे बघण्याच्या दृष्टीत झालेल्या बदलात श्रद्धाविषयक संक्रमण- श्रद्धाविषयक क्रायसिस- असे म्हणता येईल. युरोपच्या जीवनातील या अवस्थेला कॉडवेल मरणोन्मुख संस्कृती असे म्हणतो व आपल्या दोन पुस्तकांची नावे स्टडीज इन् ए डाइंग कल्चर व फर्दर स्टडीज इन ए डाइंग कल्चर अशी ठेवतो ही लक्षणीय गोष्ट आहे.

युरोपच्या या ग्लानिकाळात तेथील विचारवंतांना व तत्त्ववेत्त्यांना नव्या विचारधर्माची आवश्यकता वाटणे स्वाभाविक होते. त्याच्या या गरजेचे आविष्करण कॉडवेलच्या एका अप्रकाशित कथेच्या नायकाच्या उद्गारात झालेले आढळते. तो नायक म्हणतो, 'आपण दोघेजण एका धर्माच्या शोधात आहोत, पण आजकाल कोणते धर्म, अस्तित्वात

आहेत ? साम्यवाद हाच एकमेव उर्वरित धर्म आहे असे मला वाटते.'

युरोपमधल्या तरुण बुद्धिवंतांना या नव्या धर्माचा शोध स्पेनमधील यादवी युद्धाच्या निमित्ताने लागला. जुलै एकोणीसशे छत्तीसमध्ये स्पेनमध्ये अस्तित्वात असलेले लोकशाही सरकार व जनरल फ्रँकोच्या लष्करी तुकड्यांमध्ये भयंकर यादवी युद्ध सुरू झाले. स्पेनमधील लोकशाहीवादी सरकारने मदतीसाठी जागतिक लोकमताला आवाहन केले. जगभरच्या अनेक बुद्धिवंतांनी व तरुणांनी या आवाहनाला उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला व स्पेनकडे आंतरराष्ट्रीय मदतीचा ओघ सुरु झाला. तेथील युद्धात प्रत्यक्ष भाग घेण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सेनेची स्थापनाही झाली. भारतातूनही या युद्धात मदत म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी एक पथक पाठवले होते. इंग्लंडमध्ये एका धुलाई केंद्रातील सॅम मास्टर्स व नॅट कोहेन् या दोन कामगारांनी पुढाकार घेतला व ब्रिटिश स्वयंसेवकांचे दल उभारले. एकूण चार हजार ब्रिटिश स्वयंसेवक या इंटरनॅशनल ब्रिगेडमध्ये सामील झाले. ख्रिस्तोफर कॉडवेलही त्या ब्रिग्रेडमध्ये सामील झाला. स्पॅनिश युद्धातील जखमींना उपयोगी पडू शकेल अशी रुग्णवाहिका नोव्हेंबर एकोणीसशे छत्तीसमध्ये खरीदण्यात आली. कॉडवेलने पुढाकार घेऊन ती रुग्णवाहिका स्पेन पर्यंत चालवण्याचे काम स्वीकारले. स्पेनपर्यंत ती रुग्णवाहिका नेल्यावर तो प्रत्यक्ष युद्धात उतरला. पहिल्याच दिवशी आपल्या प्लॅटूनची माघार मशीनगनने कव्हर करीत असताना शत्रूकडून चारी बाजूंनी झालेल्या गोळीबारात तो बारा फेब्रुवारी एकोणीसशे सदतीस रोजी मारला गेला.

स्पेनच्या युद्धभूमीवर कॉडवेलला जे वीरमरण आले त्याला एक उदात्ततेची झळाळीही लाभली होती. आपली प्लॅटून माघार घेत असता हातात मशीनगन घेऊन तो शत्रूपासून केवळ तीस यार्डांच्या अंतरावर राहिला व माघार घेण्याइतपत आपल्या प्लॅटूनला उसंत मिळावी यासाठी त्याने अखेरपर्यंत खटपट केली. ही घटना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या त्याच्या मित्राने लिहिले आहे, 'युद्धाच्या पहिल्याच दिवशी जॉनची (कॉडवेलची) तुकडी टेकडीवरील एक ठाणे लढवीत होती. सर्व बाजूंनी त्यांच्यावर मारा झाला. प्रथम तोफखान्याचा, नंतर विमानांचा व नंतर तीन मशीनगन्सचा. शत्रूने नंतर मोठ्या संख्येने त्या टेकडीवर हल्ला केला. आमच्यापैकी फारच थोडे जण टेकडीवर उरले होते. जॉन मशीनगनने शत्रूला रोखू पहात होता. कंपनी कमांडरने आम्हाला माघारीचा आदेश दिला. जॉनच्या विभागाकडे मला पोहोचायला वेळ लागला. त्याच्या विभागातील जखमी झालेल्या एका सैनिकाने मला सांगितले की जॉनला त्याने अखेरचे पाहिले तेव्हा शत्रूपासून तीस यार्डापेक्षाही कमी अंतरावर राहून तो आमची माघार कव्हर करीत होता. नंतरचे सात दिवस मी सर्वांकडे जॉनची चौकशी करीत होतो. पण कोणीही त्याला पुन्हा पाहिल्याचे सांगितले नाही. माघार घेणाऱ्या आपल्या विभागातील अन्य सैनिकांबरोबर जॉन (टेकडी) उतरूच शकला नाही हे स्पष्ट झाले.''

आपण स्पॅनिश युद्धात का सामील झालो याचे स्पष्टीकरण कॉडवेलने आपल्या एका पत्रात दिले आहे. तो म्हणतो, 'लोकशाहीतील स्वातंत्र्याचे महत्त्व मला किती वाटते हे तू जाणतोस. स्पेनच्या लोकसेनेला मदतीची नितांत आवश्यता आहे. जर स्पेनमधील लोकशाहीवादी हे युद्ध हरले तर आपलीही उद्या तशीच अवस्था होईल. आज माझे काय कर्तव्य आहे हे मला स्पष्ट दिसत आहे.' कॉडवेलची स्पॅनिश युद्धात सामील होण्यामागची भूमिका व त्याला त्या युद्धात आलेले वीरोदात्त मरण त्याच्या जीवनाला उदात्ततेचे एक वेगळेच परिमाण मिळवून देते.

कॉडवेलचा मार्क्सवादाशी असलेला संबंध केवळ दोन - सव्वादोन वर्षांपुरताच मर्यादित आहे. पण या अल्प काळात त्याने मार्क्सवादात व मार्क्सवादी समीक्षेत जी मर्मदृष्टी मिळवली ती आपल्याला स्तिमित करते. तो इंग्लंडमधील सर्वांत महत्त्वाचा मार्क्सवादी समीक्षक मानला जातो यातच त्याच्या प्रतिभेची व मोठेपणाची खूण दिसते. मार्क्सवादाचा गाभा काय आहे, मार्क्सवाद मानवी जीवनातील नेमक्या कोणत्या अंगांना स्पर्श करतो, जीवनाकडे पहाण्याची मार्क्सवादी दृष्टी काय आहे अशा प्रश्नांकडे कॉडवेल विलक्षण जागरूकतेने व मर्मज्ञ दृष्टीने पहात होता. मार्क्सवादी भूमिकेतील एकूण चार गोष्टींवर त्याने भर दिला होता. त्या गोष्टी व त्याच्या श्रद्धा याप्रमाणे आहेत -१)'सामाजिक अस्तित्वामुळे माणसाची जाणीव घडत असते. २) तत्त्वज्ञानी लोक जगाचा अर्थ जरी विभिन्न रीतीने लावीत असले तरी मुख्य मुद्दा जग बदलणे हा आहे. ३) नेसेसिटी किंवा अपरिहार्यतेची जाणीव असणे म्हणजे स्वतंत्र असणे होय. ४) विचार व कृतीमधील परस्परसंवाद आवश्यक असून कृतीशिवाय विचार व विचाराशिवाय कृती निरर्थक असते. कॉडवेलचे सारे व्यक्तिमत्त्वच हे चार विचार केंद्रभागी ठेवून घडलेले होते. स्वातंत्र्याच्या कल्पनेची तर त्याला विशेष ओढ होती. त्याचे सारे आयुष्यच त्या दिशेने केलेला एक प्रवास होता.

अतिशय मृदुभाषी असणाऱ्या कॉडवेलने सहजपणे सामान्य कामगाराचे जीवनही जसे स्वीकारले, तसेच एक कलाकार व विचारवंत म्हणून जबरदस्त आत्मविश्वासही दाखवला. इंग्लंडमध्ये मार्क्सवादी विचारवंत म्हणून सुस्थापित होणे त्याकाळी कठीण होते. मार्क्सच्या आयुष्याची सारी महत्त्वाची वर्षे इंग्लंडमध्ये गेली असली तरी त्याच्या विचारसरणीचा जाणवण्यासारखा प्रभाव इंग्लंडवर पडला नव्हता. मार्क्सवादाचा विशेष असा अभ्यासही त्याकाळी इंग्लंडमध्ये होत नव्हता. परंतु विसाव्या शतकाच्या चौथ्या दशकात ही परिस्थिती पालटली. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेकडून व व्यक्तिवादी आदर्शांपासून दूर जाऊन मार्क्सवादाकडे मोठ्या अपेक्षेने पहाण्यात येऊ लागले. या वातावरणात कॉडवेलसारख्या संवेदनाक्षम मनाच्या व कुशाग्र बुद्धीच्या युवकाने मार्क्सवादाचा कसून अभ्यास केला, मार्क्सवादाचे सारतत्त्व जाणले व आपले लिखाण केले हे उल्लेखनीय आहे. जीवनाची विविध अंगे अलग नसून, त्यांच्यात निश्चित स्वरूपाचा जिवंत असा परस्परसंबंध आहे अशी त्याची धारणा बनली. जीवनविषयक योग असा दृष्टिकोन बाळगण्यानेच जीवनाची परस्परसंबद्धता व एकता दाखवता येणे शक्य आहे हे ओळखून तो मार्क्सवादाकडे वळला. तत्कालीन परिस्थितीचे, भांडवलशाही समाज व अर्थरचनेचे सम्यक् चित्रच मग त्याच्यासमोर उभे राहिले. शोषण व श्रमविभागणीविरहित असा मालमत्तेची सामायिक मालकी असलेला समाज निर्माण केल्याखेरीज जीवनातील अवघड प्रश्न सुटणार नाहीत याची स्पष्ट जाणीव कॉडवेलला झाली. त्याचे सारे वैचारिक लिखाण या भूमिकेतून केले गेले.

तो हस्तिदंती मनोऱ्यात रहाणारा विचारवंत नव्हता. स्वत:ला अभ्यासिकेत कोंडून घेऊन जीवनविषयक प्रश्नांचे, मानवाच्या अंतिम श्रेयाचे चिंतन करता येते यावर त्याचा विश्वास नव्हता. विशिष्ट जीवनदृष्टी स्वीकारून आयुष्याच्या गदारोळात स्वत:ला झोकून देण्याखेरीज अन्य योग्य पर्याय विचारवंतांसमोर असू शकत नाही याची त्याला खात्री पटली होती. म्हणूनच कम्युनिस्ट पक्षाचे सदस्यत्व त्याने स्वीकारले व पक्षसंघटनेचे आणि लोकशिक्षणाचे काम त्याने मनापासून केले. सृजनशीलता, मूलभूत विचार करण्याची सवय, आपले बौद्धिक सामर्थ्य व बौद्धिक शिस्त पणाला लावून त्याने दोन वर्षांच्या अल्प काळात चार पुस्तके भरतील एवढा मजकूर लिहिला. त्याच्या कर्तुत्वासंबंधी लिहिताना एजेल दिकवर्डने म्हटले आहे, 'कॉडवेलने मार्क्सवाद केवळ बौद्धिक दृष्ट्या वा भावनिकदृष्ट्या जाणला होता असे नाही, त्याच्या आयुष्याच्या जीवनपटातच मार्क्सवाद भिनून राहिला होता. तो जणू काही मार्क्सवादातच विचार करीत होता. तो जणू नव्या भाषेत(म्हणजेच मार्क्सवादात) विचार करीत होता. मार्क्सवादाचे आपल्या नेहमीच्या भाषेत तो भाषांतर करीत नव्हता.

इंग्रजी भाषेमध्ये एकोणीसशे छत्तीसपूर्वी मार्क्सवादी समीक्षा जवळजवळ अस्तित्वातच नव्हती.. याला अपवाद केवळ दोनच : जॉन स्ट्रेचीचा लिटरेचर अँड डायलेक्टिकल मटेरिआलिझम हा ग्रंथ व फिलिप हेंडरसन्चे द नॉवेल टुडे आणि लिटरेचर अँड ए चेंजिंग सिविलिझेशन हे ग्रंथ. चौथ्या दशकाच्या उत्तरार्धात मात्र परिस्थिती पालटली व अधिकाधिक तरूण मार्क्सवादात लक्ष घालू लागले, त्यापद्धतीने साहित्याचा विचार करू लागले. त्या वातावरणातून कॉडवेलचा इल्यूजन अँड रिआलिटी, ॲलिक वेस्टचा क्रायसिस अँड क्रिटिसिझम राल्फ फॉक्सचा द नॉवेल अँड द पीपल यासारखे मार्क्सवादी समीक्षा करणारे ग्रंथ निर्माण झाले. स्टिवन् स्पेंडरचा फॉरवर्ड फ्रॉम लिबरॅलिझम्, जार्ज ऑर्वेलचा द रोड टु वायगन पिअर हेही याच सुमारास प्रकाशित झालेले अन्य महत्त्वाचे मार्क्सवादी समीक्षात्मक ग्रंथ आहेत. या साऱ्या ग्रंथात कॉडवेलच्या इल्यूजन अँड रिआलिटीचे स्थान अभूतपूर्व असेच आहे. या काळात लिहिलेले व प्रकाशित झालेले अन्य मार्क्सवादी समीक्षात्मक ग्रंथ कालौघात विसरले गेले. पण इल्यूजन अँड रिआलीटीची वारंवार चर्चा होत राहिली. कॉडवेलची मूलगामी समीक्षाकृती, त्याची बौद्धिक तयारी व साहित्य आणि जीवनाकडे पहाण्याचा त्याच्या कृतीचा ताजेपणा यामुळेच इल्यूजन अँड रिआलीटी सदाचर्चित राहिला आहे.

आपले समीक्षाग्रंथ लिहिताना कॉडवेलला जसा साहित्याचा विचार करायचा होता, तसेच त्याला साहित्याचे व्यक्तिजीवनातील महत्त्वही विशद करायचे होते. माणसाच्या जेनोटाईपचे म्हणजे जन्मदत्त गुणधर्माचे समाजाशी संवादीकरण घडवून आणण्यात म्हणजे असामाजिक प्राणी म्हणून जन्मास आलेल्या मनुष्यप्राण्यास सामाजिक मानव बनविण्यात साहित्य महत्त्वाची भूमिका पार पाडते असा त्याचा दावा होता. मानवी जेनोटाइप्सना सामाजिक मानव बनवणे हे साहित्याचे एक महत्त्वाचे कार्य आहे असे मानल्यावर व्यक्ती व समाजात द्वैत असते अशी भूमिका घेता येत नाही, साहित्याचा सामाजिक हेतू साहित्याच्या व्यक्तिसंबद्ध हेतूशी संघर्ष करीत नसून ते दोन्ही परस्परपूरकच आहेत असे त्याचे प्रतिपादन होते. साहित्याच्या क्रांतिकारी प्रयोजनाला तो गौण गोष्ट मानीत नव्हता, पण साहित्याचा प्रत्यक्ष जीवनावरील परिणाम व्यक्तिजीवनावरील परिणामाच्या स्वरूपातच असतो हे त्याला माहीत असल्याने त्याने साहित्य व्यक्तीला समाजाच्या स्वरूपाची, समाजाच्या परिवर्तनशीलतेची जाणीव करून देते असे म्हटले. जन्मदत्त व्यक्तिमत्त्वाचा सामाजिक रचनेशी सांधा जुळवून देण्याचे काम साहित्य करते अशी भूमिका घेऊन साहित्याच्या क्रांतिकारी हेतूंना व साहित्याच्या प्रकारमूल्यांच्या प्रश्नांना त्याने पुढे येऊ दिले नाही. कॉडवेलची ही भूमिका मार्क्सवादाच्या विरोधी नव्हती हे स्पष्टच आहे. कॉडवेलच्या बऱ्याच मार्क्सवादी व अमार्क्सवादी समीक्षकांना ही भूमिका रुचली नसली तरी स्वत: कॉडवेलला या भूमिकेच्या मार्क्सवादाशी असलेल्या सुसंवादित्वाची खात्री पटली होती.

आपल्या लिखाणात कॉडवेलने

समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, भावनावाद व जेनेटिक्स् म्हणजे जैविकविज्ञान यांचा भरपूर उपयोग केला म्हणून त्याबद्दल कॉडवेलच्या समीक्षकांनी उलटसुलट, टीकाची, तसेच कडक मते व्यक्त केली आहेत. कॉडवेलने एक समावेशक भूमिका घेतली होती. समाजशास्त्र तसेच अन्य संबंधित ज्ञानशाखांचा वाङ्मयीन समीक्षेत योग्य वापर करावा असे त्याचे स्वत:चे मत होते. तो म्हणतो की, समाजशास्त्राच्या योग्य उपयोगाने कलासमीक्षकाला विद्वत्तेच्या अन्य क्षेत्रांतील निकष वापरता येतील. असे करीत असताना त्याला अतिसमावेशक भूमिका घ्यावी लागणार नाही की कलेचे मानसशास्त्र वा राज्यशास्त्राची बरोबरी करणारे समीकरण मांडावे लागणार नाही.

मार्क्सवादावर कॉडवेलची श्रद्धा असतानाही तो समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, इत्यादी ज्ञानशाखांचा जो वापर करीत होता त्यावर बराच वादविवाद झाला आहे. मार्क्सवादबाह्य ज्ञानशाखांतील संकल्पनांचा मार्क्सवादी समीक्षकांनी किती वापर करावा, कसा वापर करावा हा कॉडवेलसमीक्षेतील खूप चर्चा झालेला प्रश्न आहे.

कॉडवेलची मार्क्सवादी बैठक पक्क्या स्वरूपाची होती - तो विकसित होत जाणारा मार्क्सवादी विचारवंत होता. त्याच्या अकाली मृत्यूमुळे त्याचा पूर्ण विकास होऊ शकला नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट होती असे म्हणता येईल. त्याला हे जाणवले होते की मार्क्सवादी दृष्टीला आधुनिक शास्त्रांच्या, आधुनिक ज्ञानशाखांच्या अभ्यासाची जोड देणे आवश्यक आहे. कलेच्या संदर्भात ही जाणीव त्याला प्रकर्षाने झाली होती.

आपण असे म्हणू शकतो की चौथ्या शतकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण बौद्धिक वातावरणात वाढलेल्या कॉडवेलने आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण ढंगाने साहित्य, समाज व कलाक्षेत्रातील प्रश्नांकडे पाहिले. हे पाहात असताना मार्क्सवादी विचारसरणी त्याने नजरेआड होऊ दिली नाही. परंतु मोठ्या धैर्याने मार्क्सवादाबाहेरील गोष्टींचा समावेश त्याने आपल्या अभ्यासात केला. श्रमिकांचे जीवन व मानवाचे समूहजीवन याविषयी त्याला विलक्षण ओढ व आत्मीयता होती. साहित्य व कलांना तो सामाजिक आविष्कार मानीत होता. या आविष्कारांचा अभ्यास करण्यासाठी तत्कालीन ज्ञानसाधनांचा त्याने सापेक्षपणे वापर केला यात त्याचे बौद्धिक श्रेष्ठत्वच दिसून येते.

● ● ●

श्रीशब्द गुलमोहोर : दिवाळी विशेष

आजकालच्या
मध्यमवर्गीय
साहित्याची
परखड
चिरफाड

डॉ. अरविंद वामन
कुलकर्णी यांचा
खळबळजनक लेख

**पांढरी
का
काळी ?**

जगप्रसिद्ध
खळबळजनक
कादंबरी

लोलिता

वेगळा परिचय

म.द. हातकणंगलेकर

एका वेगळ्याच संघर्षाचा
शोध घेणारी
यशवन्त पाठक
यांची
लघुकादंबरी

**काठ
आणि
खिडकी**